

KÖL TİĞİN'İN ÖLÜMÜNÜN 1250. YIL
DÖNÜMÜ DOLAYISI İLE *MOGOLİSTAN*
HALK CUMHURİYETİ'NDEKİ KÖKTÜRK
HARFLİ METİNLER ÜZERİNDE YAPILAN
ARKEOLOJİK VE FİLOLOJİK ÇALIŞMALARA
TOPLU BİR BAKIŞ

Yrd. Doç. Dr. OSMAN F. SERTKAYA
İ. Ü. Edebiyat Fakültesi

Türkiye'nin Cumhuriyetten sonraki ilk türkologları olan Zeki Velidi Togan, Reşid Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, Abdülkadir İnan, Saadet Çağatay, Tahsin Banguoğlu ... vs ve onları takip eden nesil, türkçenin ilk yazılı metinlerinin yazılmış olduğu eski türkçe (Köktürkçe ve Uygur türkçesi) devresi için, bu güne kadar, umumiyetle batı ve kısmen de sovyet neşriyatından faydalanmıştır.

Bu gün ise, Mogolistan ve Japonya'da yapılan türkoloji araştırmalarının, batı ve sovyet neşriyatı yanında, ayrı bir gurup hâlini aldığı görülmektedir. Hattâ, eski türkçenin ilk devresi olan Köktürk metinleri için Mogol neşriyatının, eski türkçenin ikinci devresi olan Uygur türkçesi metinleri için de Japon neşriyatının takip edilmesinin bir zaruret, bir mecburiyet hâlini aldığı söylenebilir. Bu iki devre ile ilgilenen araştırmacıların eserleri, diğer yayınlar yanında Mogol ve Japon yayınlarından da faydalandıkları miktarda mükemmeliyete erişecektir.

Japonya'da Uygur türkçesi üzerinde yapılan çalışmaları bir başka makalede incelemek üzere, bu makalemizde, Köktürk harfli metinler üzerinde, Mogolistan Halk Cumhuriyeti'nde yapılan araştırmaları ve yayınları tanıtmaya çalışacağım.

Köktürkler'in, altıncı asrın ikinci yarısından sekizinci asrın ikinci yarısına kadar, iki asır devam eden imparatorlukları süresinde buldukları ana yurtlarının kuzeyi, hâlen Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, bu ana yurdun güneyi ise, hâlen Mogolistan Halk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Köktürlere ait metinlerin bulunmasından ve okunmasından bu güne kadar yapılan belli başlı araştırmalar neticesinde, irili - ufaklı olmak üzere, bir çok "Köktürk harfli" metin tespit ve bunlardan 250'den fazlası da neşr edilmiş olup, bu 250 metinden 40 kadarı, hâlen, "Mogolistan Halk Cumhuriyeti" sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Bu âbideler üzerinde bu güne kadar bir çok neşriyat yapılmıştır. Bu neşriyat, seyahat notları, arkeolojik kazı ve araştırma raporları, âbidenin transkripsiyonu ve bu günkü dile tercümesi, sözlüğü, tarihi değerinin belirtilmesi, Türk dil ve kültür tarihi içerisindeki yeri vs gibi, âbideyi tanıtan ve çeşitli açılardan işleyen makalelerdir.

Araştırma raporları için bk. E. Tryjarski, "O stanie zachowania zabytków starotureckich w Mongolii i potrzebie ich ochrony (Sprawozdanie z podróży do Mongolii)", *Sprawozdania z prac naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN*, 1962, 5 (27), s. 125-145. Bu raporun İngilizcesi için bk. "The Present State of Preservation of Old Turkic Relics in Mongolia and the Need for their Conservation [Mogolistan'daki eski Türk âbidelerinin şimdiki durumu ve onları koruma ihtiyacı]", *UAJb*, XXXVIII (1966), s. 158-173 (27 levha ile).

Arkeolojik araştırma ve incelemeler için bk. N. Ser-Odjav, "Arheologičeskie issledovaniya v Mongol'skoy Narodnoy Respublike [Mogolistan Halk Cumhuriyetinde arkeolojik incelemeler]", *Mongolskiy Arheologičeskiy Sbornik*, Moskova 1962, s. 5-10; K. V. Vyatkina, "Arheologičeskie pamyatniki v Mongolskoy Narodnoy Respublike [Mogolistan Halk Cumhuriyetinde arkeolojik âbideler]", *Sovetskaya Etnografiya*, 1959/1, s. 93-106; N. Ser-Odjav, "BNMAU dağ' türegiyn arheologiyn tühayt dursgal [Mogolistan Halk Cumhuriyetindeki eski Türkçe arkeolojik âbideler]", *Studia Archaeologica*, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reupublicae Populi Mongolici, Tomus IV, Fasc. 8., Ulaanbaatar 1965; B. Rinçen, "Mongol nutag dağ' hadnı biçees [Mogolistan'daki taştan âbideler]", *Gerelt Höşööniiy Žüyl*, U. B. 1968, s. 37-76; Edward Tryjarski, "Die heutige Mongolei und ihre alten Denkmäler", *UAJb*, XXXVI (1966), s. 154-158. Türkçesi için bk. "Bugünkü Mogolistan ve eski âbideleri", *Türk Kültürü*, XV/176, 1977, s. 511 (53)-516 (58); "Turks in Distant Asia [Uzak Asya ve Türkler]", *The Illustrated London News*, 6.VII.

1968, s. 34-35 (5 resim ile); "Orkun Türklerinin âbidelerine dair düşünceler = Some Remarks on the Monuments of the Orkhon Turks", *Türk Kültürü El Kitabı*, Cilt II, Kısım I, İstanbul 1972, s. 29-43; "On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia", *East and West*, New Series, 21/1-2, Rome, 1971, s. 121-135 (26 levha ile). Türkçesi için bk. "Eski Türklerin Mogolistandaki arkeolojik eserleri üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XVI/1-2 (1977-1978). s. 151-184; "Novie issledovaniya po drevnetyurkskim pamyatnikam v Mongolii i metodologiya izdaniya runičeskih nadpisey [Mogolistandaki eski Türk âbideleri üzerine yeni araştırmalar ve Köktürk harfli yazıtların yayım metodu]", *Olon ulsın Mongolç erdemtniy II iğ ħural [İkinci Milletlerarası Mongolistler Kongresi]*, Cilt II, Ulaanbatar 1973, s. 170-175; Rusçası için bk. "Eşçe raz o metodike izdaniya runičeskih nadpisey [Tekrar Köktürk harfli yazıtların yayım metodu üzerine]", *Turcologica, K semidesyatiletiju akademika A. N. Kononova*, Leningrad 1976, s. 325-333; D. M. Nasilov, "Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti (Orĥono - Eniscyskie i drevneuygurskie) v oteçestvennih tyurkologiçeskih issledovaniyah poslednih let (obzor lingvistiçeskih publikatsii 1969-1974 gg.) [Son yılların yerli türkoloji araştırmalarının listesinde eski Türk (Orhon - Yenisey ve eski-uygur) yazı âbideleri (1969-1974 yılları arasındaki lengüvistik yayınları gözden geçirme)]", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1976/1, s. 82-101 ... vs.

D. D. Vasil'ev, "Pamyatniki Tyurkskoy Runičesкой Pis'mennosti Aziatskogo Arealı, I [Asya çevresindeki Köktürk harfli Türk âbideleri]", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1976/1, s. 71-81; "II", *aynı yer*, 1978/5, s. 92-95'deki listelerinde, bir numaralı metin Köl Tigin âbidesi olmak üzere Mogolistandaki 33 Köktürk harfli metni sıralamaktadır. Bugün bu listeye bazı yeni metinleri de ilâve edebiliriz.

Bu metinler üzerinde yapılan münferit çalışmalara geçmeden önce metinleri toplu olarak ele alan eserlerden bahsetmek yerinde olur.

Abidelerden toplu halde bahseden eserlerden ilki Emhetgey Rinçen'in hazırlamış olduğu albümdür. *LES DESSIGNS PICTOGRAPHIQUES ET LES INSCRIPTIONS SUR LES ROCHERS ET SUR LES STELES EN MONGOLIE* [Mogolistandaki kayalar üzerinde ve dikili taşlar üzerindeki piktografik resimler ve yazılar]

başlıklı albüm, 1968 yılında Mogolistan'ın başkenti olan Ulan - Bator'da yayınlanmıştır. (CORPUS SCRIPTORUM MONGOLO-RUM, INSTITUTI LINGVAE ET LITTERARUM ACADEMIAE SCIENTIARUM REIPUBLICAE POPULI MONGOLICI, Tomus XVI, Fasciculus I, Ulaanbaatar, 1968, XVI + 78 s).

500 tirajlı bu albüm, bir çok yeni âbide metnini ihtiva etmesine rağmen maalesef çok kötü olan baskısı yüzünden kendisinden faydalanmayı çok güçleştirmektedir. Albümün önsözü, Mogolca, Rusça ve Fransızca olmak üzere üç dilde yazılmıştır. Önsöz'den sonra N. Ser - Odjav'ın "Mogolistan Halk Cumhuriyetindeki Türk âbidelerinin tetkiki" başlıklı yazısı da Mogolca, Rusça ve İngilizce olmak üzere üç dilde yazılmıştır.

Albümün ilk bölümü (s. 1-18), bu âbideler üzerindeki motifler kabartmalar, âbideler yanında bulunan baba ve balbal'ların resimlerini ihtiva etmektedir. Bu bölüm daha ziyâde sanat tarihçisi için değerlidir.

Filologları ilgilendiren ikinci bölümde (s. 19-77) ise Köktürk ve Uygur harfli âbidelerin fotoğrafları yer almaktadır. Albümde yer alan metinler aşağıda kendi bahislerinde belirtilecektir. (Aşağıda verilecek bibliyografik kaynaklarda, bu eser, nâşirinin adı olan *Rinçen* kısaltması ile geçecektir).

Diğer ana kaynaklar içerisinde N. Ser-Odjav'ın iki eseri önde gelmektedir. İlki *Ertniy Türeguud|VI-VIII Züün* [*Eski Türkler|VI-VIII. asırlar*], Ulaanbaatar-1970 başlığını, ikincisi ise *Mongolın Ertniy Tüüh, (Arheologiyn Nayruulal)* [*Mogolistan'ın Eski Tarihi (Arkeolojik Araştırmalar)*], *BNMAU*-ın *Şinleñ Uhaam Akademii Tuuhıyn Hureelen*, Ulaanbaatar 1977 başlığını taşımaktadır.

Bilhassa ikinci eserin "Orhun Türk kültürünün problemleri" başlıklı 112-144. sahifeleriyle "Uygurlar ve Kitanlar" başlıklı 145-154. sahifeleri, yeni arkeolojik bulguların ışığında bir çok resim ve kroki ile de tevsik edilerek işlenmiştir. Mogol dili ile kaleme alınan bu iki kaynağın yukarıda zikredilen yabancı dillerde yazılmış diğer araştırmalarla birlikte, ilgili araştırma enstitüleri mensupları tarafından Türk okuyucusuna kazandırılmasının lüzumuna da burada işâret etmeliyiz.

Bu konuda son çıkan eser, Eleonora A. Novgorodova'nın *Alte Kunst der Mongolei* [*Mogolistan'ın Eski Sanatı*] (Leipzig 1980, 280 s. iki harita ve bir çok renkli resim) adlı kitabıdır.

Novgorodova'nın baskı tekniği bakımından da mükemmel olan bu eserinde, eski Türk âbidelerine ve kültürüne ait çok değerli bilgiler verilmiş ve bu bilgiler, bir çoğu ilk defa neşredilen renkli resimlerle tevsik edilmiştir.

Bu kitaptaki bilgilerden bir kısmı, E. A. Novgorodova'nın "Pamyatniki izobrazitel'nogo iskusstva drevnetyurkskogo vremeni na territorii MHP" (*Tyurkologičeskiy Sbornik 1977*, Moskova 1981, s. 203-218) adlı makalesinde tekrar edilmektedir.

Mogolistandaki Köktürk harfli eserlerin 10-12 tanesi bu güne kadar Hüseyin Namık Orkun, Ahmet Caferoğlu, Muharrem Ergin, Talât Tekin, Bahaeddin Ögel ... vd'nin yaptıkları yayınlardan tanınmaktadır.

Aşağıda verilen listede metinler 6 guruba ayrılmıştır.

1. gurup Köktürk devrine ait (745 tarihinden önceki) metinlerdir.
2. gurup Uygur devrine ait (745-840 tarihleri arası) metinlerdir.
3. gurup Kırgız devrine ait (840 tarihinden sonraki) metinlerdir.
4. gurup tarihi tespit edilemeyen metinlerdir.
5. gurup yalnız isimleri bilinen (henüz neşirleri yapılmamış) metinlerdir.

6. gurup hangi âbideye ait olduğu tesbit edilemeyen yayınlardır.

Bu 6 guruptan sonra Köktürk "harfleri", Köktürk "damgaları" ve Köktürk "kaya resimleri" üzerinde yapılan çalışmalar gelmektedir.

Aşağıda verilen listede:

a) Abidelerin sıralanmasında kronoloji esas alınmış ve sıralama Romen rakamları ile yapılmıştır.

b) *M* harfi "Mogolistandaki Köktürk harfli âbide" karşılığı kullanılmış olup, kendisinden sonra gelen rakamla birlikte Vasil'ev'in listesindeki sırayı göstermektedir.

c) Önce âbidenin milletlerarası adı, espase olarak, verilmiştir.

ç) Daha sonra âbidenin ithaf edildiği kişinin adı, *italik* olarak, verilmiştir.

d) () içerisinde âbidelerin bazılarının tesbit edilebilen enlem ve boylam daireleri belirtilmiştir.

e) Türk nâşirlerin daha önceki yayınlarının yerleri belirtilmiştir.

f) Abide üzerinde yapılan belli başlı son yayınlar zikredilmiştir.

I. Köktürk devrine ait (745 tarihinden önceki) metinler:

I - M 12 - Çoyren (veya Çoyrın. ($46^{\circ}1/2$ K - 109° D).
Metin: Köktürk harfli 6 satır. Takriben 687-692 yılları
arasında yazılmıştır?

Krş. *H. N. O.*, II, s. 164-168.

— *Rinçen*, s. 39.

— S. G. Klyaştorıny, "Runičeskaya nadpis' iz Vostočnoy Gobi [Gobi çölündeki Köktürk harfli yazıt]", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 249-258. Bu neşrin tanıtması için bk. M. Mori, *The Toyo Gakuho*, 57/1-2, Jan. 1976, s. 217-222.

II - M 4 - Ongin. (46° K - 102° D).

Metin: Köktürk harfli 19 (12 + 7) satır. Takriben
719-720 yılları civarında dikmiştir.

— Bk. *H. N. O.*, I, s. 127-132; *H. N. O.*, III, s. 216-217;

— Hidemi Onogawa, "Ongin hibun yakuchū [Ongin âbidesinin tercümesi ve açıklaması]" = (A Translation into Japanese of the Ongin Inscription with an Introduction, Annotation and a Vocabulary", *Asiatic Studies in Honour Tôru Haneda on the Occasion of his Sixtieth Birthday May 15. MCMXLII*, Kyoto 1950, s. 431-451; G. Clauson, "The Ongin Inscription [Ongin âbidesi]", *JRAS*, 1957, s. 177-192; G. Aydarov, "O yazıke pamyatnika Kutlug - Kagana (VIII v.) [Kutlug Kağan âbidesinin dili üzerine (VIII. asır)]", *Izvestiya Akademiyası Nauk Kazahskoy SSR*, 1963/6, s. 81-88; A. A. Radjabov, "Ob Onginskom pamyatnike [Ongin âbidesi hakkında]", *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1970/2, s. 33-43.

Abidenin yeniden tarihlendirilmesi için bk.

— Louis Bazin, *Les Calendriers Turcs Anciens et Medievaux [Eskiçağlarda ve Ortaçağlarda Türklerin Takvimleri]*, Lille 1974, s. 187-198.

Ongin külliyesinde yapılan araştırmalar sonucunda âbidenin eksik olan diğer parçaları da bulunmuştur. Bu parçaların resmi ve tanıtılması için bk.

— *Rinçen*, s. 44.

— E. Tryjarski, "Zur neueren Geschichte des Ongin-Denkmal [Ongin âbidelerinin yeni tarihi üzerine]", *Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker*, Protokollband der XII. Tagung der PIAC 1969 in Berlin, Berlin 1974, s. 629-630 (bir levha ile).

III - M 6 - Ihe - Höşötü (veya) Ihe - Huşotu (veya) Küli - Çur (veya) Küli - Çor. *Köl-İç-Çor* bengü'sü.

(47° K - 104° 1/2 D).

Metin: Köktürk harfli 29 satır. Köl-İç-Çor için takriben 723-725 yılları civarında *Bantir* (?) adlı birisi tarafından diktirilmiştir.

— Bk. *H. N. O.*, I, s. 135-151.

Bu âbidenin son neşri için bk.

— Sir Gerard Clauson - Edward Tryjarski, "The Inscription at Ikhe Khushotu [Ihe - Huşotu'daki âbide]", *Rocznik Orientalistyczny*, XXXIV/1, Warszawa 1971, s. 7-31. (6 resim ve bir levha ile).

Abidenin yeniden tarihlendirilmesi için bk.

— L. Bazin, *Les Calendriers Turcs ...*, s. 199-203.

Abidedeki bazı ibârelerin yeniden izahı için bk.

— J. R. Hamilton, "OPLA-/YOPLA-, UF-/YUF- et autres formes semblables en turc ancien [OPLA-/YOPLA-, UF-/YUF- ve eski Türkçede onlara benzer şekiller]", *Acta Orient. Hung.*, XXVIII/1, 1974, 111-117. Bu makaleyi krş. Osman F. Sertkaya, "Göktürk tarihinin meseleleri: *Köl Tigin* ve *Köl-İç-Çor* kitabelerinde geçen *Oplayu tegmek* deyimini üzerine", *Journal Of Turkish Studies - Türklük Bilgisi Araştırmaları*'nda basılmaktadır.

IV - M 9 - Ihe - Ashete. *Tekeş Köl Todun inisi Altun Tamğan Tarğan* bengü'sü. (47° 1/2 K - 103° D).

Metin: Köktürk harfli 10 satır. 723 tarihinde ölen sahibi için 724 tarihinde dikilmiştir.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 121-127.

— *Rinçen*, s. 41-42.

Abidenin yeniden tarihlendirilmesi için bk.

— L. Bazin, *Les Calendriers Turcs ...*, s. 204-211.

V – M 1 – Orhon, I. *Köl Tigin benggü taşı*. (47° 1/2 K – 103° D)

Metin: Köktürk harfli 71 satır. (27 Şubat 731'de ölüp, 1 Kasım 731'de yog töreni yapılan *Köl Tigin* için ağabeyi *Bilge Kagan* tarafından 21 Ağustos 732 tarihinde diktirilmiştir).

Bk. *H. N. O.*, I, s. 18-84; ve 86-95; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İst. 1970.

— *Rinçen*, s. 53-57. Çince yüzü için bk. s. 58-59.

Lumır Jisl başkanlığında 1958 yılında Köl Tigin külliyesinde yapılan kazılar sonucunda, Köl Tigin âbidesinin bazı küçük parçaları toprak altundan çıkarılmıştır. Bu parçalar için bk.

— *Rinçen*, s. 40.

— B. Bazilhan, “Kyulteginiy hoşööniniy melhiy çuluunu türeg biçees [Köl Tigin âbidesinin kaplumbağa taşı üzerindeki Türkçe yazıt]”, *BNMAU, ŞUA-yn Hel Zohiolın Hurelken, Hel Zohiol, tsuvral*, Tomus VI, Fasc. 11, Ulaanbaatar 1969, s. 253-255. Bu makaleyi krş.

— Joseph Matuz, “Trois fragments inconnus de l'Orkhon, [Orhun'dan bilinmeyen üç parça]”, *Turcica, Revue d'Etudes Turques*, IV, (1972), s. 15-24.

VI – M 33 – *Költigin* külliyesi (—)

Metin: Köktürk harfli (??) satır).

Bk. D. D. Vasil'ev, s. 77 no 33.

VII – M 3 – Orhon II. *Türk Bilge Kağan benggü taşı*.

(47° 1/2 K – 103° D).

Metin: Köktürk harfli 79 satır. (25 Kasım 734'de ölüp 22 Haziran 735'de yog töreni yapılan *Türk Bilge Kağan* için *Yol(l)luğ Tigin* tarafından 735 (?) yılında diktirilmiştir.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 18-84 ve 86-95; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

— *Rinçen*, s. 60 ve 62-68, Çince yüzü için bk. s. 61. Abidenin ilâve metni için bk. s. 69.

VIII – M 2 – *Tonyuquq* bengü'sü. (47° 1/2 K – 103° D).

Metin: İki ayrı taşa olmak üzere Köktürk harfli 62 satır. Takriben Köl Tigin ile Bilge Kagan âbidesinin arasında (732-734 ?) dikilmiştir.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 99-124; *H. N. O.*, III, s. 222-234; René Giraud, *L'Inscription de Baïn Tsokto*, [*Baïn Tsokto'daki âbide*], Paris 1961; M. Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.

Tonyukuk âbidesi ile ilgili ilâve metin için bk.

— Rinçen, s. 40.

— N. Ser Odjav, “Şine oldson türeg biçeesiyn tuhay [Yeni bulunmuş bir Türkçe yazıt hakkında]”, *Studia Archeologica*, Institutii Historiae Comitetti Scientiarum et Educationis Altae Reipublicae Populici, Mongolici, Tomus I, Fasc. 7, Ulaanbaatar, 1960, s. 1-4.

— N. Ser - Odjav, *Mongolın Ertniy Tüüh* (*Arçheologiyn Nayruulal*), Ulaanbaatar, 1977, s. 143.

Abidenin bir yüzünün çok net resmi için bk.

— Peter Zieme, “Neue Funde zur Geschichte der Türken in der Mongolei [Mogolistanda Türklerin tarihi üzerine yeni bulgular]”, *Das Altertum*, 18, 1972, s. 255-258.

IX – M 13 – Nalayha. Ulan - Bator kiremit yazıtı. (47° 1/2 K – 107° D).

Metin: Köktürk harfli 4 satır. 730 civarına tekabül ettiği tahmin edilmektedir. (Turistlere satılmak üzere sonradan yapılmış sahte bir yazıttır).

Bk. *H. N. O.*, II, s. 161-162.

X – M 10 – İhe - Hanuin - Nur. (48° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 6 satır. 730 civarı veya sonrasında yazıldığı tahmin edilmektedir.

Bk. *H. N. O.*, s. 103.

— S. G. Klyaştorıny, “Hram, izvayanie i stela v drevnetyurkskiĥ tekstaĥ (K interpretatsii İhe - Hanın - nor-skoy nadpisi)”, *Tyurkologičeskiy Sbornik 1974*, M. 1978, s. 238-255.

XI – M 15 – Hangiday. (—).

Metin: Köktürk harfli 4 satır.

— Rinçen, s. 37.

— B. Bazılhan, “Hangidayn hadını türeg biçees (Hangidayskaya naskal'naya drevnetyurkskaya nadpis') [Hangiday dagında kaya üzerinde bulunmuş bir eski Türkçe yazıt]”, *Şinleñ Uhaanı Akademiyn Medee*, 1968/4, s. 96-97.

— S. G. Klyaştorıny, “Naskal'nie runičeskie nadpisi Mongolii (Mogolistandan köktürk harfli kaya yazıtları)”, *Tyurkologičeskiy Sbornik 1975*, M. 1978, s. 156.

2. Uygur devrine ait (745-840 tarihleri arası) metinler:

XII – M 29 – Taryat (veya) Terek (veya) Terhin - gol “Terhin Su” (veya) Çagan - nur “Beyaz Göl” âbidesi. (—).

Metin: Köktürk harfli 29 satır.

— M. Şinehüü, “*Tariatın orhon biçgiyn şine dursgal = Noviy pamyatnik orhonskoy pis'mennosti Taryata [Taryat'tan Orhun yazısının yeni âbideleri]*”, *Studia Archaeologica*, Institutii Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tomus VI, Fasc. 1, Ulaanbaatar, 1975, 220 s.

Taryat kitâbesinin M. Şinehüü tarafından yapılan ikinci neşri ile, son kazılarda bulunan *Tes* kitâbesi ile ilgili 21 satırlık ve *Karabalgasun* kitâbesi ile ilgili 12 satırlık yeni iki kitâbenin ilk neşri için bk.

— M. Şinehüü, “Orhon - Selengiyn runi biçgiyn şine dursgal = Novie pamyatniki orhono - selengiyskoy runičes-koy pis'mennosti [Orhun (ve) Selenga'dan köktürk harfli yeni kitâbeler]”, *Studia Archaeologica [Arheologiyın Sudlal]*, Institutii Historiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tomus VIII, Fasc. 1, Ulaanbaatar 1980, 83 s.

— S. G. Klyaştorıny, “Terhinskaya nadpis' (predvaritel'naya publikatsiya)”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1980/3, s. 82-95.

- XIII – M 7 – Şine - Usu (veya) Bayan - Çor (veya) Mo-
yun - Çor. *Tengride bolmuş, il itmiş, Bilge Kağan* bengü'sü.
(48° 1/2 K – 102° D).
Metin: Köktürk harfli 51 satır. 740'lardan 759-760'a
kadarki hadiseleri ihtiva eder.
Bk. *H. N. O.*, I, s. 163-186.
Bu âbide ve yeniden tarihlendirilmesi için bk.
— L. Bazin, *Les Calendriers Turcs ...*, s. 277-284.
- XIV – M 11 – Tayhur külliyesi (veya) Hoytu - Tamir âbi-
deleri.
- Hoytu - Tamir, I. (47° 1/2 K – 101° D)
Metin: Köktürk harfli 6 satır.
Bk. *H. N. O.*, II, s. 108.
- Hoytu - Tamir, II. (47° 1/2 K – 101° D)
Metin: Köktürk harfli 7 satır.
Bk. *H. N. O.*, II, s. 109.
- Hoytu - Tamir, III. (47° 1/2 K – 101° D)
Metin: Köktürk harfli 8 satır.
Bk. *H. N. O.*, II, s. 110.
- Hoytu - Tamir, IV. (47° 1/2 K – 101° D)
Metin: Köktürk harfli 1 satır.
Bk. *H. N. O.*, II, s. 111.
- Hoytu - Tamir, V. (47° 1/2 K – 101° D)
Metin: Köktürk harfli 4 satır.
Bk. *H. N. O.*, II, s. 111.
- Hoytu - Tamir, VI. (47° 1/2 K – 101° D)
Metin: Köktürk harfli 2 satır.
Bk. *H. N. O.*, II, s. 112.
- Hoytu - Tamir, VII. (47° 1/2 K – 101° D)
Metin: Köktürk harfli 4 satır.
Bk. *H. N. O.*, II, s. 112.
- Hoytu - Tamir, VIII. (47° 1/2 K – 101° D)
Metin: Köktürk harfli 1 satır.
Bk. *H. N. O.*, II, s. 113.

– Hoytu - Tamir, IX. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 2 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 114.

– Hoytu - Tamir, X. (47° 1/2 K – 101° D)

Metin: Köktürk harfli 4 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 115.

Bu 10 metin 753-756 yılları arasında ve civarında yazılmıştır. Metinlerin tarihlendirilmeleri için bk. L. Bazin, *Les Calendriers Turcs* ..., s. 262-276.

— D. D. Vasil'ev, "Grafiçeskie osobennosti pamyatnikov Hoyto - Tamira [Hoyto Tamir âbidesinin yazı özellikleri]", *Voprosı Vostoçnogo Literaturovedeniya i tekstologii*, M. 1975, s. 100-109.

— *Rinçen*, s. 34-36.

— P. Aalto, G. J. Ramstedt, J. G. Granö, "Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei", [Mogolistan'daki eski Türk âbideleri üzerine materyaller]", *JFSFOu*, LX/7, Helsinki 1958, s. 3-91.

— H. Perlee, "Tayhır çuluu", *Studia Archeologica*, Ulaanbaatar 1960, Tomus I, Fasc. 4, s. 1-26.

XV – M 5 – Orhon III, Kara Balgasun. (*Bu Tengriken tengride kut bulmuş, alp, bilge, Tengri Uyğur Kağan'ın bitigi*), (47° 1/2 K – 102° D)

Metin: Köktürk harfli 6 satır.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 85; *H. N. O.*, II, s. 31-54.

XVI – M 14 – Gurbaljin. (47° K – 103° D).

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

Bk. *H. N. O.*, II, s. 163.

— *Rinçen*, s. 37.

— B. Bazılhan, "Gürvaljin uulın türeg biçees (Drevnetyurkskaya nadpis' na gore Gürvaljin) [Gürvaljin dağında bulunmuş eski türkçe bir yazıt]", *Sinleğ Uhaanı Akademiyın Medee*, 1969/4, s. 14-15.

— S. G. Klyaştorıny, "Naskal'nie runičeskie nadpisi Mongolii (Mogolistandan köktürk harfli kaya yazıtları)", *Tyurkologičeskiy Sbornik* 1975, M. 1978, s. 155.

XVII – M 20 – Somon - Tes âbidesi (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

— *Rinçen*, s. 40 (c).

— M. Şinehüü, “Tesyin ertniy türeg biçeesiyg dahin nyagtalsan ni (Novoe issledovanie drevnetyurkskoy nadpisi na Reke Tes) ([Tes nehrindeki eski türkçe yazıt üzerine yeni araştırmalar]”, *Studia Archaeologica*, Institutu Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VII, Fasc. 9, Ulaanbaatar–1977, s. 113-120.

— S. G. Klyaştorıny, “Naskal'nie runičeskie nadpisi Mongolii (Mogolıstandan köktürk harfli kaya yazıtları)”, *Tyurkologičeskiy Sbornik 1975*, M. 1978, s. 151-158 (s. 152-155).

XVIII – M 22 – Somon - Sevrey âbidesi (—).

Metin: Köktürk harfli 7, Sogt harfli 7 satır.

— *Rinçen*, s. 42 (c-ç).

— S. G. Klyaştorıny-V. A. Livşiç, “Une Inscription inédite Turque et Sogdienne: La Stéle de Sevrey (Gobi Méridional) [Sogtça ve Türkçe neşrolmamış bir yazıt: Sevrey'deki dikili taş (Güney Gobi)]”, *Journal Asiatique*, 259 (1971), s. 11-20.

Ruşçası için bk.

— S. G. Klyaştorıny, -V. A. Livşiç, “Sevreyskiy Kamen' [Sevrey'deki dikili taş]”, *Sovetskaya Tyurkologiya*, 1971/3, s. 106-112.

Japoncası için bk.

— S. G. Klyaştorıny - V. A. Livşiç, “Sevrejkij kamen”, *The Toyo Gakuho (Reports of the Oriental Society)*, Vol. 55, No. 4 (March 1973), s. 109-120.

3. Kırgız devrine ait (840 tarihinden sonraki) eserler:

XIX – M 8 – Suci. *Kırgız oğlu, Kutluğ Bağa Tarқан Öge Buyrukı, Kutluğ Yarğan* bengü'sü. (48° 1/2 K – 105° D)

Metin: Köktürk harfli 11 satır.

Bk. *H. N. O.*, I, s. 155-159.

— A. Zuev, “Kirgizskaya nadpis’ iz Sudji [Sudji’deki Kirgiz yazıtı]”, *Sovyetskoe Vostokovedenie*, 1958/2, s. 133-135.

— S. G. Klyaştorny, “İstoriko-kul’turnoe znaçenie Sudjiyskoy nadpisi [Suci yazıtının tarihi - kültürel mânâsı]”, *Problemi Vostokovedeniya*, 1959/5, s. 162-169.

— Ugo Marazzi, “Alcuni problemi relativi alla diffusione del manicheismo presso i Turchi nei secoli VIII-IX”, *Annali dell’ - Istituto Orientale di Napoli*, 39 (N. S. XXIX)/2, Napoli 1979, s. 239-252.

4. Tarihi tespit edilemeyen eserler:

XX – M 16 – Aru-ğan. (—).

Metin: Köktürk harfli 3 satır. (*Rinçen*’de 5 satır!)

— *Rinçen*, s. 37.

— Edward Tryjarski, “L’inscription turque runiforme d’Arkhanen en Mongolie [Mogolistanda Arkhanen’deki köktürk harfli türkçe yazıt]”, *UJb*, XXXVI/3-4 (1965), s. 423-428.

XXI – M 17 – Bayşin - Udzur (veya) Tsagan - Tolgoy (‘Ak-baş’ dağı) yazıtı, I. (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

— *Rinçen*, s. 38.

— M. Şinehüü, “Darivin ertniy türeg biçees [Dariv’deki eski Türkçe yazıtlar]”, *Studia Archaeologica*, [Mongolin Ertniy Tuuḡ-coëlin zarar asuudal], Tomus V, Fasc. 10, Ulaanbaar-1972, s. 135-147.

XXII – M 18 – Dariv - Somon, II, (veya) Tsagan - Tolgoy (‘Ak-baş’ dağı) yazıtı, II. (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

M 18 – Dariv - Somon, III (veya) Tsagan - Tolgoy (‘Ak-baş’ dağı) yazıtı, III. (—)

Metin: Köktürk harfli 3 satır.

— *Rinçen*, s. 38-39.

— M. Şinehüü, “Darivin ertniy ...”, s. 135-147.

- XXIII – M 19 – Kutlug yazılı mühür (—)
 Metin: Köktürk harfli bir mühür (bir kelime)
 — *Rinçen*, s. 40 (b).
 — B. Bazılhan, “Ertniy türeg biçestey mutrın temdeg (Peçet’s Orhonskoy nadpisyu [Orhun yazısı ile bir mühür]”, *Şinjeleş Uhaanı Akademiyın Medee*, 1964/1, s. 74-75.
 — Z. H. Lubsangbalan (Z. H. Luvsanbalan), “Öçüühen türeg biçees (Nebol’saya tyurkskaya nadpis) [Küçük bir (eski) türkçe yazıt]”, *Şinjeleş Uhaanı Akademiyın Medee*, 1962/4, s. 68.
- XXIV – M 23 – Öbör - Döröldji yazıtı (—)
 Metin: Köktürk harfli 1 satır. (Bu yazıt hâlen kayıptır).
 — *Rinçen*, s. 43 (a).
 — B. Bazılhan, “Öbör Döröldjiyn türeg biçees (Drevnetyurkskie nadpisi v Öbör Dörölje) [Öbör Dörölje’deki eski türkçe yazıtlar]”, *Şinjeleş Uhaanı Akademiyın Medee*, 1969/1, s. 28-29.
- XXV – M 24 – Hentey, I. (—)
 Metin: Köktürk harfli 2 satır.
 — *Rinçen*, s. 43 (b).
 — K. K. Vyatkina, “Kenteyskaya runiçeskaya nadpis’ [Kentey’deki köktürkçe yazıt]”, *Filologiya i Istoriya Mongolskiş Narodov, Pamyati Akademika Borisa Yakovleviça Vladimıtsova*, M. 1958, s. 217-218.
 — Fen Tszya - şen, “Runiçeskaya nadpis’ iz vostoçnoy Mongolii [Doğu Mogolistan’daki köktürkçe yazıt]”, *Sovetskaya Etnografiya*, 1959/1, s. 3-6.
 — M. Şinehüü, “Tsenhermandalın ertniy türeg biçeesiyg daşın unşsan ni (Provtornoe çtenie drevnetyurkskoy nadpisi iz tsenhermandala) [Tsenhermandalın’daki yazıtı yeniden okuyuş]”, *Studia Archaeologica*, Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus VII, Fasc. 8, Ulaanbaatar 1977, s. 97-112.
 — S. G. Klyaştorıny, “Naskal’nie runiçeskie nadpisi Mongolii (Mogolistandan köktürk harfli kaya yazıtları)”,

Tyurkologičeskiy Sbornik 1975, M. 1978, s. 151-158. (s. 156-158).

— D. D. Vasil'ev, "Tyurkskaya runičeskaya nadpis' Hentey I [Köktürk harfli Hentey I yazıtı]", *Sovetskaya Etnografiya*, 1978/3, s. 149-151.

XXVI – M 26 – Aru - Bogdo yazıtı (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

— *Rinçen*, s. 43 (c).

— A. N. Bernštam, "Novie drevnetyurkskie i kitayskie epigrafičeskie naħodki [Eski türkçe ve Çince yeni epigrafik bulgular]", *Epigrafika Vostoka*, XII (1958), s. 67-70 (S. 68-69).

— V. M. Nadelyaev, "Drevnetyurkskaya nad'pis iz Hobd - somona MHP [Mogolistan Halk Cumhuriyeti Hobd - Somon'dan eski türkçe yazıtı], *Materialı Po İstorii Sibiri, Drevnyaya Sibiri*, Vip. 4, *Bronzovyy i jelezny vek Sibiri*, Novosibirsk 1974, s. 163-166.

XXVII – M 27 – Çingiz taşı (—)

Metin: Köktürk harfli 4 satır. (Rinçen tarafından yapılan sahte bir yazıt'tır).

— *Rinçen*, s. 43.

— A. Lubsangdendeb, "Şine er oldson neg türeg biçeesiyn tuħay (Ob odnoy novonaydennoy tyurkskoy nadpisi) [Yeni bulunmuş bir Türkçe yazıt hakkında], *Şinjeħ Uħaanı Hureelengiyn Hevlel*, Ulaanbaatur 1956, s. 1-7.

— B. Rintchen, "La Mention du Nom de Cinggis Qagan en écriture des turcs d'Orkhon [Orhon Türklerinin yazısında Cengiz Kagan'ın bahsi]", *XXIV International Orientalisten - Kongres Arbeitsplan und Mitgliederverzeichniss*, München 1957, s. 42.

— G. I. Constantin, "A late Kök - Turkish runic inscription on a semi - precious stone, found in Mongolia [Mogolistanda bulunmuş değersiz bir mücevher üzerinde geç devirden köktürk harfli bir yazıt]", *Archiv Orientalni*, 27/3, Prag 1959, s. 424-437.

— S. G. Klyaştorıny, “K voprosu o podlinnosti drevnetyurkskoy nadpisi s imenem Çingiz ħana”, *Problemi Vostokovedeniya*, 1960/1, s. 173-175.

— A. Lubsangdendüp, “Über eine in der Mongolei neu entdeckte türkische Runeninschrift aus dem 13. Jh. [Mogolistan'da yeni bulunmuş ve Köktürk harfleri ile yazılmış, 13. Asırdan kalan yeni bir yazıt üzerine]”, *UAĖb*, 32 (1960), s. 122-123.

— G. Aydarov, “Şingis Ĥanning atına baylanıstı eskertkiş turalı (O pamyatnike svyazannom s inemem Çingis-ħana)”, *Kazakistan Epigrafikası - Epigrafika Kazahstana*, 1, Almatı/Alma - Ata (1971), s. 156-160.

XXVIII – M 28 – Köktürk harfli Para. (—)

Metin: Köktürk harfli 1 satır.

— S. G. Klyaştorıny, “Moneta s runičeskoj nadpisyu iz Mongolii [Mogolistan'dan Köktürk harfli bir para]”, *Tyurkologičeskiy Sbornik 1972*, M. 1973, s. 334-338.

XXIX – M 30 – Beger yazıtları. (—)

Metin: 3 veya 4 ayrı yazıtta 4 veya 5 satır.

— M. Şineħüü, “Begeriyn ertniy türeg biçees (Beger'deki eski türkçe yazıtlar)”, *Şinleħ Uħaamı Akademiyn Medee*, 1971/1, s. 37-40.

XXX – M 31 – Kutuk - Ula yazıtı (—)

Metin: Köktürk harfli 4 satır.

— Dietmar Lauer, “Archäologische Beobachtungen aus dem Bajan - Chongor - Aimak der Mongolischen Volksrepublik, Felszeichnungen und Inschriften, (Mit 40 Abdildungen und dem Umschlagbild)”, *Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift*, 13, Heft 1, Berlin 1972, s. 1-37.

— E. Tryjarski - J. R. Hamilton, “L'inscription Turque runiforme de Khutuk - Ula”, *Journal Asiatique*, 263/1-2, 1975, s. 171-182.

— M. Şineħüü, “Ĥutug Uulın ertniy türeg biçees (Drevnetyurkskaya nadpis' iz Ĥutuk - Ula) [Ĥutuk - Ula'daki eski türkçe yazıt]”, *Şinleħ Uħaamı Akademiyn Medee*, 1976/4, s. 36-44.

- XXXI – M 32 – Yamanı - Us ('Kötü - Su') yazıtı. (—)
 Metin: Köktürk harfli 2 satır.
 — E. A. Novgorodova - E. R. Tenişev tarafından bas-
 kıya hazırlanmaktadır.
5. Yalnız isimleri bilinen (henüz neşirleri yapılmamış) me-
 tinler:
- XXXII – M 21 – Ulankum âbidesi. (—)
 Metin: Köktürk harfli 4 satır.
 — *Rinçen*, s. 41 (a-b).
- XXXIII – M 25 – Hentey, II. (—)
 Metin: Köktürk harfli 1 satır.
 — *Rinçen*, s. 43 (c).
6. Hangi âbideye ait olduğu tespit edilemeyen yayınlar:
- XXXIV – M. Şinehüü, "Şine biçees oldloo [yeni bir yazıt bulundu]",
Studia Archaeologica, Ulaanbaatar 1974, Tomus X, Fasc. 12.
7. Köktürk "harfleri", Köktürk "damgaları" ve Köktürk
 "kaya resimleri" üzerinde yapılan çalışmalar:
- Köktürk harfleri ile yazılı metinlerde bulunan damgalar
 da ayrı bir araştırma konusudur. Köktürk harflerinin
 menşeinin eski Türk damgaları olduğu görüşünün bugün
 için bu konudaki en kuvvetli ihtimal olması, eski Türk
 harfleri ile damgaları üzerindeki çalışmaların ehemmi-
 yetini daha da artırmaktadır.
- Mogol asıllı araştırmacılar Köktürk harfli taşlardaki eski
 Türk damgaları için değerli araştırmalar yapmışlardır.
 Bu araştırmaların belli başlıları şunlardır:
1. Ts. Dorjsuren, "Gov' - Altayn Tsagaan golin hadni zurag
 tamga [Gobi - Altay'da Tsagaan gol'daki kaya işaret-
 leri]", *Studia Archaeologica* [*Ertniyn Sudlal - Ugsaatni züyn
 buteel*], Tomus II, Fasc. 2, Ulaanbaatar - 1963, s. 16-26.
2. E. İ. Ubryatova - B. Bazilhan, "Ertniy türeg biçees sud-
 lasan düngees [Eski türkçe yazıtların araştırılması so-
 nuçlarından]", *Şinjeļ Uhaanı Akademiyn Medee*, 1963/4,
 s. 71-76.

3. B. Bazılhan, "Ertniy türeg tamga bühiy çagt", *Şinjeleğ Uhaan Akademiyın Medee*, 1966/4, s. 74-75.
4. D. Dorj, "Hadnı negen sug zurgıyn tuhay dahin ögüüleğ ni [Tekrar kaya işâretleri üzerine]", *Studia Historica [Tüühiyın Sudlal]*", Tomus VIII, Fasc. 3, Ulaan - baatur 1969, s. 35-43.
5. Ts. Damdinsuren, "Arheologiyn şinjilgeegeer oldson hun-nugiyn biçgiyn dursgal [Hun yazısının arkeolojik araştırmalar sırasında bulunan bir âbidesi]", *Studia Archaeologica*, Institutii Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici, Tomus V, Fasc. 8, Ulaanbaatar-1972, s. 99-111. (Bilhassa bu makalede Köktürk harflerinin büyük bir bölümünün damgalarla ilgisi olduğu tespit edilmektedir).
6. H. Perlee, "Dornod mongolın ertniy biçig üsgiyn dursgalın züyl (Arheologiyn temdeglees) [Doğu Mogolistan'dan eski yazılar âbidesi (Arkeolojik müşahadelerden)]", *Şinjeleğ Uhaan Am'dral*, Ulaanbaatar - 1974, s. 71-74.
7. M. Şinehüü, "Orhon - Yeniseyn biçig mongolın malın tamgatay holbogdoğ ni (Vzaymostvyazi orhono - eniseyskoy pis'mennosti i mongolskiğ Tamg dlya skola) [Orhon - Yenisey yazısının Mogol hayvan damgaları ile ilgisi]", *Studia Archaeologica*, [Mongolın Etnografiyın Asuudal = *Studia Ethnographica Mongolica*], Institutii Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolii, Tomus V. Fasc. 8, Ulaanbaatar 1977, s. 59-72.

(11.8.1981)

